

BÁRÓ SCHROEDER ATTILA DR. PHIL.

A KOMIKUM PSZICHOLÓGIÁJÁHOZ

A SZUBJEKTÍV-OBJEKTÍV SZINTÉZIS ELVE
A „NEVETSÉGES” KATEGÓRIÁJÁBAN

(IM ANHANG:
DAS PRINZIP DER SUBJEKTIV-OBJEKTIVEN
SYNTHESE IN DER KATEGORIE DES „LÄCHERLICHEN”)

ESZTÉTIKAI FÜZETEK 3. SZÁM

SZERKESZTI: MITROVICS GYULA
EGYETEMI NYOMDA KÖNYVESBOLTJA, BUDAPEST

Kiadja az „Eszttikai Szmle”
Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda-Rt — Igazgató Tóth László

*A szubjektív-objektív szintézis elve a „nevetségés”
kategóriájában*

A komikum tudományos problémája oly régi, mint az európai kultúra története és a dolgok is, melyeken az emberek nevetni szoktak, régiek és mindenkor ugyanazok. Mert mitsem nyom a latban, hogy talán koronként, divatok áramlataként az élcek, anekdoták más-más köntösben jelennek meg, a nevetségés mindenkor ugyanaz marad. Egy időben mindenki a víz-vicceken mulatott, aztán híresek a szórakozott professzor viccek, újabban az arisztokrata és skótviccek. Nos, ezeknek csak külső tállása új, a tartalom régi és a nevetségés, míg ember él a földön, azonos lényezetet takar.

De mi ez a lényeg? Az általános emberi vélemény szerint a felelet ekként fogalmazható meg: Hát kérem, hallunk valami ostobaságot, aztán nevetünk rajta, mert szegény, szerencsétlen felebarátunk értelmi vagy egyéb gyöngeségén bizonyos fölényt, kárörömet érzünk.

Az ilyen meghatározás ellen a humoristák méltán tiltakoznának sértett önérzetükben. Hogyan, hát az ő művészetük semmi egyéb nem volna, egyszerű és úgynevezett „hülyéskedés”-nél? Talán mégsem ez a gyengeség, ez a hiba a nevetető hatás szülője.

Pedig a komikum mibenlétét a legrégebb klasszikus elmélekedések is „ártalmatlan hibának, gyengeségnek” határozzák meg, tehát Plató és Aristoteles ugyanúgy vélekedtek a nevetségésről, mint napjaink publikuma. De a humoristának igaza van, midőn szembeszáll az efféle véleménynel, mert a hibaelmélet ellen több komoly kifogás emelhető. Először is: nem *bármilyen* ártalmatlan hiba komikus.

El tudunk képzelni komikailag teljesen közömbös, ártalmatlan hibát is. A Sphinxet említhetnők, mely hibás és mégsem nevetető. Molière Harpagonjának fősvénysége megnyilvánulhatna oly cselekedetekben is, melyek nem ártalmasak, s nem is komikusak.

Nem mindegy, hogy valaki miféle ostobaságot mond köszönés helyett, de nevetségessé lesz, ha ezt kiáltja: alá-szolnapot. E példában az ártalmatlan hiba szembeszökőbb és nagyobb akkor, mikor *hijjával* van a komikai hatásnak. Eszerint nem a hibában vagy legalább is nem csupán ebben keresendő a nevetés oka. Gondoljunk a valóban ostoba élcekre és helyzetekre, melyek habár jó adag tökéletlenséggel telítettek és gúnyban, sőt bizonyos emberi hibákra irányuló morális célzásokban is bővelkednek, komikailag mégis hatástalanok. Sohasem az éle tartalma, a nyilvánvaló képtelenség és hiba komikus, hanem az a sajátos *stílus*, mellyel élénkbe pattan. Mert hiszen a legjobb élcet is el lehet rontani, meg lehet fosztani nevetető hatásától. Voltaire szerint: „a nevetségés, amit magyarázni kell, már nem nevetségés”.

De a hibaelmélet lélektani megokolását tekintve sem elfogadható. Hiszen az a bizonyos fölény, gúny, káröröm, stb., amit a nevetőben fölfedezni vélünk, nem mindenkor jelentkezik.

A nevetés oka nyilván nem az a hirtelen támadt büszkeség, diadaléret, amely abból keletkeznék, hogy magunkat a komikus személlyel összehasonlítva, hozzá képest valami tökéletességet fedeznénk föl magunkban. A nevetés oka nem lehet megvetés, mert nevetés van büszkeség nélkül és viszont van megvetés, büszkeség, nevetés nélkül. E nézethez Voltaire is csatlakozik, mikor előadja, hogy tizenegy éves korában Molière Amphitryonját olvasva oly jól mulatott, hogy majdnem leesett a székről, de „aki nevet, abban a pillanatban vidám örömet érez minden más érzés nélkül” — írja.

Ha valóban a fensőbbség érzése nevetetne, minél nyilvánvalóbb és nagyobb valamely ártalmatlan hiba, annál inkább érezhetnők fensőbbségünket, azaz annál inkább kellene nevetnünk. De ép az imént láttuk, hogy ellenkezőleg: minél erőteljesebb az ostobaság, annál kevésbé nevetségés. Az pedig, hogy valaki saját maga karikatúráján is nevetet, határozottan kizárja a káröröm érzelmét. A történet klasszikus példát ad erre Sokratesben, ki hallatlanul jól mulatott Aristophanes Felhőin, amely-

ben pedig épen önmaga kigúnyolt alakját láthatta.

Finom lélektani elemzések kimutatták, hogy nevetésünk elején voltaképen együttérzünk az objektummal, őt nem ítéljük tökéletlennek, sőt mintegy szeretve barátkozunk, játszadozunk vele s csak később, minél inkább okát akarjuk adni nevetésünknek, távolodunk el tőle, beburkolózva fölényes individualitásunkba s elítélni akarva szegény pajtásunk „tökéletlenségeit”. Bergson mondja: „A komikus személy gyakran oly személy, kivel tulajdonképpen együttérzünk. Egy pillanatra a helyébe képzeljük magunkat, elfogadjuk gesztusait, beszédét, tetteit, s ha mulatunk is azon, ami benne neveltséges, mintegy hívjuk, hogy ő is neveltséges velünk; pajtásként bánunk vele”.

Egy élcet hozhatnánk fel példa gyanánt arra, hogy bár nem a káröröm nevetető, mégis könnyű belemagyarázni valami ilyesfélét a neveltségesbe. Egy vidéki főúri kastélyban szokásban volt a házibálakra a köznépek legényeit is meghívni. Míg azonban a tánc bizonyos figuráiban a főúri hölgyek velük egyenrangú gavallérjaiknak kezüket nyújtották, az egyszerű legényeknek csupán zsebkendőjüket. Az egyik legény megtorolni akarván — így adják elő a káröröm elmélet hívei — a feltűnő disztinkciót, belefújta orrát a feléje nyújtott zsebkendőbe és úgy adta vissza a hölgynek. Eszerint világos lenne, hogy a sikerült megtorlást nevetjük, azt, hogy az arisztokrata gög elnyerte megérdemelt büntetését. Ha azonban elképzelünk egy szórakozott, izgatott és burleszk fiatalembert, akit menyasszonya táncolni tanít s aki az ismeretlen figuránál homlokát törli a feléje nyújtott kendőbe, s úgy adja vissza, szintén nevetnünk kell, holott itt nyoma sincs semmiféle megtorlásnak. Ellenvethetnénk: valamiféle fölény itt is van, az t. i., melyet a *szórakozott* felett érzünk. Elfogadhatatlan azonban, hogy fölényünknek ilyen csekélységekkel szemben kell nevetésben kiobbannia, mikor az élet ezernyi helyzeteiből folyó sokkal nagyobb fölényünkben nem nevetünk.

Láttuk, hogy az *ártalmatlan hiba fogalma tág és szűk* egyszersmind a komikum fogalmához képest. Egrészről nem minden ártalmatlan hiba és az ezt ábrázoló éle nevetet (hanem csupán az olyan, melyben elfogadható, hibátlan elem is van), ép ezért nem mindig sikerül a gúnylódóknak nevetést aratniok: másrészt nevetünk *hiba nélkül* is. E körülmény magyarázza, miért neveltséges a „szellemes”, hol a hibának igen csekély jelentősége van, hanem annál nagyobb szerep jut az értelmes elemnek; a le-

kicsinyléssel szemben pedig inkább a becslés, elismerés érvényesül.

Kontrasztelmélet

Eléggé hangsúlyoztuk, mennyire fontos, hogy a túlságosan tág és pszichológiájára nézve is téves hibaelmélet fogalmait megszűkítsük. Ennek a feladatnak vélnek megfelelni elsősorban az u. n. kontrasztelmélet hívei. Általában „ellentétet” éreznek a nevelésben, de figyelmen kívül hagyják azt a fontos tényt, hogy ha némi kontraszt jelenléte megállapítható is, nem bizonyos, hogy az szülőoka a komikumnak, hiszen lehet velejáró kísérőjelenség csupán. Bizonyos, hogy nem az ellentét maga neveléses, mert vannak közönyös, sőt tragikus kontrasztok. (A fehér-fekete és világos-sötét látása közömbösen hat. A „tragikai vétség”: erény és bűn egyazon lélekben.) Még az u. n. „ártalmatlan ellenmondások” sem okvetlen komikusak.

Mindezt nagyjából a kontrasztelmélet hívei is érzik. Szükséges tehát, hogy valamely specialis^ „komikai” kontraszt meghatározásához jussunk el.

A „komikum kontrasztja” abban áll, hogy valamely ártalmatlan mondás vagy cselekedet helyes is, helytelen is, különböző szempontból tekintve. Kétségtelen, hogy a kontrasztelmélet jelenlegi alakjában haladást jelent a hibateóriához képest, mert kizárja azon nem nevetető, ártalmatlan hibákat, melyek *teljes hibák* és ostobaságok lévén, híj jávai vannak a helyes elemnek.

A kontrasztelméletet a következő példával illusztráljuk:

Háziasszony: Hány cukorral issza a teát, Delikát úr?

Vendég (elmésen): Otthon hárommal, vendégségben öttel.

Háziasszony: Érezze magát otthon nálunk.

Más: „Azt álmodtam, hogy két macska vagyok és játszottam egymással” (Karinthy: Új görbetükör.) „Játszottam egymással” helytelen, de „egymásai játszani” a két macska esetében mégis helyes.

Azonban: még az „ártalmatlan helyes-helytelen” definíciója sem megfelelő, mert hozzá kell tennünk, csak akkor nevetet, ha fontosabb gondolatot nem tartalmaz. Példa: A bölcset megkérték gyermekei, hogy az almát istenesen ossza el közöttük. Erre ő egyik fiúnak három, másinak kettő, a harmadiknak meg egy almát juttatott. Csodálkozó kérdésükre pedig úgy válaszol, hogy ő iste-

nesen cselekedett, mivel Isten sem osztja el a javakat egyenlően az emberek között. Íme: ez egyik szempontból helyes, másiból helytelen s komikai hatásról mégsem beszélhetünk.

A kontrasztelmélet azonkívül pszichológiailag sem helytálló, mert részint teljesen mellőzi a lélektani magyarázatot (Schopenhauer), részint a már cáfolt Hobbest követi, mikor a nevetést az ellentétesen érzett felsőbbiséggel magyarázza, végül más elfogadhatatlan feltevéseket tartalmaz.

Legnagyobb igényekkel Bergson lép fel terjedelmes művében, melyben Cherbulieznek egy gondolatát fejt ki. A nagy regényíró „Művészet és természet” című munkájában említést tesz a természet vitális, organikus alkalmazkodásával szemben álló gépies merevség komikumáról. „Az ostoba nevetéssé válik, mihelyt észrevesszük, hogy embernek képzelet magát, holott valójában pusztán báb vagy gép.” Eszerint a komikus tárgy mindenkor az élőnek bizonyos gépiessége („du mécanique plaque sur du vivant”), melyet Bergson az ellentétélmény alapján tart. Komikai tárgy-megjelölésében tehát egy némiképp elmélyített kontrasztelmélettel van dolgunk. Amit a felfogó alanyra nézve mondhat, már ismeretes a Hobbes-féle elméletből. Az alany érzelmi magatartása, fölényes és lekicsinylő nevetése a lélek természetének végső, ösztönös megnyilvánulásaképpen, büntetni akarás: tiltakozás az alkalmazkodást, organikus hajlékonyságot kívánó társadalom ellen elkövetett mechanikus merevség, szórakozottság ellen.

A metafizikai és szociális vonatkozásokkal terhes elmélet azonban úgy a komikum tárgyára, mint az alany érzelmi magatartására vonatkozólag sem kielégítő. Tárgymeghatározása tág, mert sok nem-komikus jelenségre is kiterjeszthető. Pl. nem nevetünk a táncos görlok mechanikus egyformaságra törekvő mutatványain, továbbá olyan gépies hatású szólásismétlődéseken, melyek inkább bosszantók, mint mulattatók. Sőt említhetünk az ismétlődések köréből kimondottan szomorú hatást célzó formákat is (az ismétlés, mint stilisztikai figura). Az alany hangulatára nézve Bergson ugyancsak téved, mert a jellegzetesnek vélt lekicsinylő, fölényes érzelem nincs mindenkor jelen a nevetőben. (Ezt egyébként Bergson műve más helyén maga is elismeri és ép ez egyik nagy ellenmondása könyvének.) Másrészt, a büntetni akarást sem érzi a ne-

vető s ha még jelen is lenne ilyen érzés, nem lenne elegendő alap komikai élmény létrejöttéhez.

Továbbá: ha már büntet a nevetés, miért épen a legártatlanabb hibákat büntetné? A megelőzőkben többször célozhattunk arra, hogy minél szembetűnőbb és ostobább valamely hiba, annál kevésbé mulattató. Azonkívül vannak a természet és emberi élet szempontjából szükséges dolgok, melyek nevetségesek. Hogyan fér mindez össze a nevetés büntető-nevelő céljával? Ilyen körülmények között miként alkothatta volna meg a nevetést a természet — nevelő célzattal?

Eddig hasztalan kutattunk oly gondolat után, mely a komikai élmény lélektani megoldásához határozott kiindulást nyújthatott volna. Ugyanis csak az újabb időkben éledt fel az a belátás, hogy a komikai érzelmeknek önállóságát, fölénytől, kárörömtől, stb.-től való függetlenségét, sajátos érzelm mivoltát elismerjék. Figyelemmel fogjuk kísérni e megvilágosodás kezdeteit, fejlődését és tévedéseinek feltárása közben eszközül használjuk fel az új irányt saját kutatásainkban is. Két gondolkodót nevezhetünk meg a lélektani vizsgálódás őseiként: Kantot és Jean Pault.

Pszichológiai megoldás

A königsbergi bölcsh. Kritik der Urteilskraft-jában, mint mellékes megjegyzést közli, hogy a nevetést oly érzelemből származónak foghatjuk fel, melyet a feszült várakozásnak hirtelen semmivé válása okoz. A bohóc, ki nekirugaszkodik a kifeszített kötélnek, hogy átugorja s végül mégis alatta bújjik át, nevetséges. „Pariunt montes et nascitur ridiculus mus.” Ilyen és hasonló képzetek lebeghettek Kant előtt elmélete megalkotásakor. Azonban ezeknek nevetető hatása ellenére sem mondhatjuk, hogy a várakozás tárgyának semmivé válása általában a komikum szülője lehetne. (Péld.: nehezen várt, kedves ismerősünk beígért látogatásának elmaradása, vagy sorsjegyünk nem nyer a húzáson.) Sőt: még az ártalmatlan csalódott várakozások között is sokszor találhatók komikailag közömbösek. (Péld.: bizonyos bűvészmutatványok.)

Az újabb kutatók között Volkelt, a komikum fogalmi alapvetésével kezdi elméletét s megállapítja, hogy a komikum nem a tragikum és fenség ellentéte, hanem a komolyé (Ernsthaft). A komikum alapjául a komolyan- és nem-komolyan-vevés (Ernstnehmen, Nicht-Ernstnehmen)

érzelmeit kell megjelölnünk, csak így nyerünk szilárd megalapozást a további kutatásokra. Volkelt szerint valamely benyomás akkor fordul a komikum mesgyéjére, mikor a komolyan-vevésen át a nem-komolyan-vevés szűródik keresztül, azaz midőn a komolyan-vevés hangulata egy kevésbé meglazul. Ez a pszichológiai folyamat bizonyos derűs fölényben válik tudatossá. (Überlegenheit). Mindez azonban még nem elégséges a hatáshoz, mert a komikai derűtségnek egészen sajátos alapja és feltétele van. Nevezetesen: a komikus dolog kezdetben egy nagy-nak ígéréttel (Wertanspruch) hat reánk; úgy tesz, mintha bizonyos értéket képviselne, mely azonban csakhamar semmivé válik (Auflösung). Elmondhatjuk tehát, hogy a tárgynak bizonyos emberi belsőt tulajdonítunk. Még élettelen komikus dologgal szemben is így járunk el. Föltesszük, hogy ők, miközben nevetségeseknek, kicsinyeknek látszanak, valamelyes értéket képzelnek be önmaguknak. (Komisches Leihen, Einfühlung.)

Kíséreljük meg Volkelt elméletének alkalmazását konkrét példán:

Feleség: Milyen idő van odakint?

Férj: Nem látni, nagyon be van borulva.

Az elmélet szerint azért nevetünk, mert a férj szavai bizonyos látszat-okosságot, okoskodni-akarást sejtetnek, mely igyekezet azonban saját belső üressége folytán a következő pillanatban semmivé lesz, mikor is meggyőződünk a válasz helytelen voltáról. A férj mintegy elhatározza, hogy most nagyokosán fog válaszolni, okossága azonban csak látszat-okosság, hiszen rosszul felel a kérdésre.

Azonban tény az, hogy *minderre a belátásra csak a reflexiv fokon kerül sor, mikor már neveltünk az élcen.* Azaz nevetünk már akkor is, mielőtt az lehetne az érzésünk, hogy a férj nagyokosán akar felelni, de okossága csak látszat. Ezt bizonyos *reduktív meggondolással* igazolhatjuk. Ahoz, hogy az okosan eszközendő választ „látszat-okosság”-nak minősíthessük, előzőleg meg kell állapítanunk, hogy a válasz részben (relative) helyes (ha u. i. nem lenne relative helyes, akkor még látszat okosságnak sem minősíthetnénk), viszont: mielőtt megállapítottuk a válasz relatív helyességét, helytelen vagy megütkezést keltő voltát kellett észrevennünk, még pedig azon okból, hogy a normális ember — ha kérdést hall (pl. milyen idő van odakint) — mindenkor normális, helytálló feleletre készül elő; tehát a helytelen, szokatlan hangzású

válasz — értelmi működésünk szükségességénél fogva — feltűnő lesz számára. Ezek szerint a hatás pszichológiai képlete ez lenne:

— Milyen idő van odakint?

— Nem látni, be van borulva.

I. tag: helytelen felelet.

II. tag: relatíve helyes.

III. tag: persze, nagyokosán akart megfelelni.

IV. tag: de felsült.

Csakhogy a komikai élménynek ilyen népes tagozódását feltételezni lehetetlen és felesleges is. Mert ha a látszatértékelést hordozó képzetünknek már bizonyos előfeltétele van egy olyan szemléletben, mely lehetségessé teszi a látszatértéket s ez az előfeltétel viszont annak megállapításában áll, hogy a szóbanforgó tartalom minden különössége ellenére is (relatív) helyes, akkor az „Einführung” mozzanatát megelőzőleg is olyan elemi élményeknek vagyunk részesei, melyek a komikai hatáshoz már elégségesek.

Álláspontunkat erősíti Freud Zsigmond elmélete, mely szerint a nevetés az első pillanatban látott értelmetlenség, a másik momentumban mégis fölfedezett értelem nyomán támadó *asszociációs megmozdulás, illetőleg* — mivel ez feleslegesnek bizonyult — *pangás* következtében áll be. Az energiamegtakarítás lesz a komikus vidámság, feszültség levezetésének alapja.

Lipps tanítása lényegében teljesen egyezik Volkeltével. A várt jelentős és a relatíve semmi, mely amannak helyébe lép, lesz mindenkor alapja a komikumnak. Minden kicsinyesség, mely komikusan hat, többé-kevésbé igénybe vette és izgatta figyelmünket — mondja Lipps. Ez igaz. De viszont az is igaz, amit mi mondunk: nem minden kicsinyes, mely igénybevette figyelmünket, komikus. Pl.:

— Fivéremnek roppant idegölő foglalkozása van.

— Micsoda?

— Fogorvos.

Az Erwartung-elmélet szerint ezen azért nevetünk, mert valami komolyan idegölő foglalkozást várunk és kapunk helyette egy nem megfelelő, kicsinyest. Ha most változtatunk az élcen: „Fivéremnek roppant idegölő foglalkozása van.” „Micsoda?” „Könyvkötő.” A válasz szintén kicsinyes és csalódást keltő, mert a könyvkötészet általában nem idegölő foglalkozás és komikumról mégsem beszélhetünk. Erre Lipps ellenvethetné, hogy az élc elrontott

alakjában viszont hiányzik az a feltétel, hogy a kicsinyes a jelentőst játszhatna. Példánkban a „könyvkötő” — bár várakozásra következő kicsinyes — valóban nem hat az idegölő igényével, mert effélére nem alkalmas. Ha pedig így van, akkor ismét azt kell mondanunk, amit Volkeit cáfolásakor mondtunk, hogy *a kicsinyes elem arra való alkalmassága*, hogy jelentékenynek lássék, dönti el a hatást. *A „beleézés” előtt az erre való alkalmasságot* kellett öntudatlanul percipiálnunk.*

Lipps és Volkelt ellen szól az oly eset is, melyben valamely személy előzetes viselkedéséből nyilvánvaló, hogy „nagyokosán” akar eljárni és ennek ellenére: helytelen szavai és tettei bár reánk nézve ártalmatlanok — inkább bosszantók, mint nevetségesek. Sőt nemcsak komoly személyekkel kapcsolatban lehetséges ez, hanem kimondottan komikai szándékú cselekvésekben is. Ilyen pl. a rossz rögtönző, ki pápaszemet ölt, homlokát ráncolja s a fontoskodót adja, hogy emellett fonákságaival megnevetessen, s bár sokatígérő módon egyik ostobaságot a másik után követi el, mégsem nevetető, egyszerűen azért, mert tehetségtelen, mert ostobaságaiban *nincs szellem, mely mint a gyarló elemre következő relatív értelmes elem*, eleget tehetne a követelményeknek.

Mindez arra mutat, hogy a komikai „kölesönzés” csak utólagos kísérő mozzanata sok komikai élménynek, de ennek létrejöttében jelentős szerepet nem játszik.

Hogy a komikai beleézés (Leihen) nem szerző ok, hanem minden hatás az előzetes feltételeken múlik, azt Volkeltnek egy saját példáján is igazolhatjuk. Főlemlíti, hogy vannak olyan rossz kabátok, melyek nevetetők — szerinte azért, — mert jó kabátoknak akarnak feltűnni. Ámde éppen az általunk felszínre hozott előfeltétel az oka

* Lipps kedvenc példája: a „kis házikó nagy paloták között” — szerinte azért nevetető, mert a házikó igényt tart arra, hogy nagy palotának lássék. Lipps azonban feledi, hogy efféle bonyolult képzethez megfelelő anyag is szükséges, melyet egy vagy két megelőző pszichológiai mozzanatban kell, mintegy öntudatlanul, összegyűjteni magunknak. Lipps szerint a pszichológiai felfogás rendje ez lenne: megállapítjuk, hogy a házikó szintén emberi lakóhely, de látjuk, hogy jelentéktelen. Ám a sorrend nem lehet ez, mert a megpillantással elsöbén is feltűnő hatása érvényesül a paloták között s csak a második momentum számára marad annak megítélése, hogy a kunyhó — ennek ellenére — szintén emberi lakóhely, tehát alkalmas a palotákkal való fogalmi közlekedésre. Eme képzet most már alapjául szolgálhat az „Einfühlungnak”, — (a kis ház nem akar elmaradni a paloták mögött, játsza a nagyot, ámde felült), — mindez azonban elkésett dolog, mert csak a harmadik és negyedik pszichológiai tagban következhetik be.

annak, hogy nem minden rossz kabát komikus. Mikor ez utóbbiakat megpillantjuk, nem jut eszünkbe, hogy ők a jókabátság igényével állanak elénk, de (elsülnek, hanem egyszerűen rossznaknak minősítjük őket, melyek alkalmatlanok arra, hogy a látszatérték benyomásával szolgálhassanak. Ha pedig így van, akkor ismét *a látszatértékességre való alkalmasság, tehát az első pillanatban tátott rosszra következő relatív jó*, nem pedig a várt jóra következő rossz, *dönti el a hatást*. Az „Einfühlung”, a „látszatérték”¹ képzete csak időben ezután következhet be, miután az erre való *anyagot*, (a rosszra következő relatív jót), a komikai élmény okát összegeztük magunkban.

Kétségtelen, hogy itt a *meglepetés*, valamint *lecsillapodás* belső tényeivel van dolgunk.

Ha pedig áthidaljuk a szakadékot, mely jelen megállapításunk és néhány régebbi tanítás között fennáll, újabb bizonyítékunk van önmagunk mellett. Ámde az átmenet megtörténhet, mert a pszichofiziológia eredményei kezeink között vannak.

Megfontolva ugyanis, hogy a komikai hatások nagy csoportja köszönheti létrejöttét az ismétlésnek, hasonlóságnak, egyformaságnak, valamint csalódott várakozásnak (— mely momentumokat Bergson a gyári eljárás mechanizmusára vezeti vissza, illetőleg Kant egyetemes lélektani tényezőknek mondja ki —) és összevetvén e körülményt azon pszichofizikai igazsággal, hogy az egyező, ismétlődő, „gépies” minőségeknek szemléleti objektumokként való szereplésekor lelki valónk, mely egyébként különböző kvalitások feldolgozására hivatott és felkészült, ilyenkor mintegy megcsalódva, sajátlagos tárgyánál valami kevesebbre találva (csalódott várakozás!) bizonyos figyelmi energiafeleslegnek válik birtokosává, kimondhatjuk, hogy hasonló vagy ismétlődő tárgyak fellépte olyan helyen, hol a legnagyobb különbözőség lenne helyénvaló (pl. emberi személyek, cselekvések között) és némely csalódott várakozás éppen az energiamegtakarítás ténye folytán nevetet.*

* Ranschburg Pál írja az „Emberi elme” II. kötetében „... . Mennyiségben érdeklődés csak ott van, ahol egyforma vagy nagyjából egyforma tartalmakról van szó. Márpedig a mennyiségképzet nem más, mint a hasonló, vagy egyazon minőségek észlelete folytán fennmaradt energiafelesleg eredménye.” (235. lap.) Egyidejűleg vagy időbelileg érintkező rokonminőségű élményeknél, ahol a különböző minőségekre nem kell figyelniük, ilyképpen energia marad szabadon, mely a mennyiségélmény feldolgozására fordítható.

Minthogy ezen esetben *két, már ismert*, de nem egyetemes tényező (csalódott várakozás és gépies) *mellé* — melyeket külön-külön kizárólagos okoknak tartottak — *mindkét esetben azonos harmadik: az energiamegtakarítás járul, induktív bizonyosságunk van a harmadik feltétel szükségszerűsége mellett* (Stuart Mill „egyezőmódszere”). Mindezt igazolja még egy körülmény. Nem nevetünk olyankor, bár komikus tárggyal állunk szemben, ha az illető objektumot agyonmagyarázzák. Ilyenkor ugyanügy éppen az önálló közvetlen tudatátélés, tehát a hatáshoz szükséges önálló értelmi feldolgozási folyamat lehetősége vétetik el tőlünk. Ugyanez történik az éle ügyetlen előadása esetében is.

Ellenvethetnék, hogy a gúnyos, fölényes érzelem anynyiban mégis fontos velejárója a komikai élménynek, amennyiben a fitymáló érzelem a komikai tárgyat gyakran mintegy termelni látszik. A fölényes ember rendszerint élceket gyártó ember is. A komikai élményt vizsgálva azonban azt látjuk, hogy abban nem a fölény-érezlem dönti el a hatást. Az élcfaragó szavaiból hasztalan árad felénk a távollevő harmadikon gyakorolt megvető kritika; mégsem nevetünk, ha az éle egyébként híjjával van a kellékeknek. Az ötlet, egy tisztán asszociációs készség a komikum lényege, mely fontosabb minden másnál.

A szubjektív-objektív szintézis elve

A régi elméletek a komikai hatásnak egyetlen okát (illetőleg egy tárgyi és egy alanyi feltételét) keresték, számításon kívül hagyván, hogy *a külső tárgyi mozzanatok többfélék is lehetnek*, melyek egymástól függetlenül alkalmasak az alanyban végbemenő azonos (lényegében azonos) hatás előidézésére. *Az eddig felderített külső alkalmak, melyek jelölhetők a hiba, gépies, értelmileg ellentétes, csalódástkeltő nem-várt stb. fogalmával*, — anélkül hogy e fogalmaknak megfelelő tárgyak komikai szempontból egyetemes szükségszerűséggel hatnának, — *a különféle „anyagi feltételeknek” tekinthetők, míg a minden esetben azonos pszichoenergetikai folyamat az állandó „formai feltételt” képviseli.*

Pszichoenergetikai szempontunkkal szemben oly ellenvetés érhetne bennünket, hogy az általunk feltételezett »energia megtakarítás» ténye a modern lélektan és ismeretelméletben gyakran emlegetett tényező. Félő tehát,

hogy a komikai élmény speciális jellegére nézve elégséges magyarázó elvként nem szolgálhat.

Hangsúlyozzuk azonban, hogy a komikai élmény ket-tősrendű feltételek eredménye. *Nem akármilyen pszicho-energetikai megtakarítás komikai hatású, hanem csak az olyan, melyet mint „formai feltételt” a megjelölt különféle „anyagi feltételek” (a hiba, gépiesség, értelmileg ellentétes, csalódáskeltő nem-várt, stb.) indítanak meg.*

De miben különbözik az ily energetikai processzus a másféléétől? Önmagában talán semmiben sem. Ellenben figyelembe veendő, hogy valamint az objektív világban nem található speciálisan egységes komikai tárgyat, — mivel a komikai alkalmak, mint „anyagi feltételek” több-félék lehetnek — (mint fentebb láttuk) úgy a szubjektum-ban is hiú törekvés lenne valamely belső speciális „komikai” reakció keresése. A megoldás más úton kínálkozik. *Szellemünk szintetizáló természetében* rejlik annak magyarázata, hogy *a nem-speciálisan komikai hatás: az energia megtakarítás processzusa, ha bizonyos tárgyak (az előbbieken említett „anyagi feltételek”) nyomán támadó képzeleteinkkel, érzelmeinkkel egybeolvad, — „komikaivá” lesz, miáltal az egész hatás mintegy oly sajátos „alkotássá” válik, melyben alanyi és tárgyi elemek önmagukban immár fel nem ismerhetők.*

Bizonyos ellenvetések, melyek az energetikai szempont kikapcsolását óhajtják, arról beszélnek, hogy amennyiben a komikai élményben tárgy és alany szintézisét leljük fel, úgy minden különlegesebb energia hullámzástól függetlenül alanyi formai feltételként elégséges bizonyos „játékos fölébekerekedést” megjelölnünk.

Azonban a „játékos” beállítottság, a dolgoknak való „fölébekerekedés” hangulata még a szintézis esetében sem merítheti ki a komikai élmény egészét. Az energetikai processzus jelenlétét ugyanis a nevetségesben szereplő *ellentét-élmény* sürgeti. Hová sikkadna el a komikum-ban tárgyi oldalon, valamint alanyilag egyaránt *oly annyim jellegzetes ellentétes karakter, mely energetikai vonatkozású és ellentétes pszichikai erők hullámzását tételezi fel, tehát valami többet és sajátosabbat az egyszerű „játékos” hangulatnál? Az energetikai szempont eszerint éppen a nevetségesben mindenkor jelenlevő ellentét jelleg folytán el nem hanyagolható.*

És itt fontos következményekre nyílik kilátás, ha meggondoljuk, hogy leginkább azon elméletek tévednek, melyek a nevetséges fogalmát, valamely merőben külső

vagy egyfajú tárgyra óhajtják visszavezetni. Így pl. Aristoteles az „ártalmatlan hibára”, Bergson az „előre tapadt gépiesre” stb. Holott különféle külső tárgyak (ú. n. „anyagfeltételek”) hivatottak a minden esetben azonos vagy legalább is lényegében azonos „formai feltételt” előidézni.

Mindez általános ismeretelméleti téren is gyümölcsözhető, egyrészt mert felhívja a figyelmet az appercepcióban érvényesülő szubjektív objektív szintézisre, másrészt mert összhangban áll az érzékek fizioológiájának eredményeivel, amaz igazsággal, hogy az objektív világ sokkal gazdagabb és többértű annál, melyet érzékeink mintegy a praktikus használat céljaira leegyszerűsítve s az ingereket saját adaequaló hajlamaik szerint felfogva elének tárnai képesek és világot vet arra, hogy míg az emberi gondolkodás valamely lelki hatás okául (mint pl. a komikum esetében is) merőben objektív és egyfajú tárgyat keresni hajlamos, addig valóság szerint ilyen egyöntetű külső objektumok nem léteznek, hanem csupán bennünk keletkeznek egységes hatások a valóság különféle tárgyai nyomán.

E szempontok taglalása azonban már általános filozófiai területre nyúlik át és meghaladja jelen értekezésünk kereteit.

Über die Psychologie des Komischen. Das Prinzip der subjektiv-objektiven Synthese in der Kategorie des „Lächerlichen” von Dr. Attila Freiherr von Schroeder.

Die alten Theorien suchten eine einzige Ursache (bezw. eine objektive und subjektive Vorbedingung) für die komische Wirkung, unberücksichtigt lassend, dass die äusserlichen objektiven Momente auch verschiedener Art sein können und dass sie voneinander unabhängig, geeignet sind die in dem Subjekt sich vollziehende identische Wirkung, die Tatsache der Energieersparnis hervorzurufen. Die bisher erforschten äusserlichen Gelegenheiten, — die mit dem Begriff des Mangels, des Mechanischen, des sinngemäss gegensätzlichen, des erstaunenerweckenden Nichtvorausgesehenen usw. bezeichnet werden, — können als die verschiedenen „materiellen Vorbedingungen” betrachtet werden. Während der in jedem Falle identische psychoenergetische Hergang (die Tatsache der Energieersparnis), die ständige „formale Vorbedingung” repräsentiert. Die „Einführung” (Volckelt, Lipps) kann nicht als Ursache, sondern nur

als eine nachträgliche Vorstellung in der komischen Wirkung betrachtet werden. In der synthetisierenden Natur unseres Geistes finden wir die Erklärung dafür, dass die „nicht speziell komische Wirkung“, der Vorgang der Energieersparnis, wenn er mit den in Verbindung mit den „materiellen Vorbedingungen“ entstehenden Vorstellungen, Gefühlen zusammenschmilzt, „komisch“ wird. Das Vorhandensein des energetischen Prozesses drängt nämlich zu dem im Lächerlichen fungierenden *Gegensatz-Erlebnis*. Wohin würde im Komischen sowohl objektivisch, wie auch subjektivisch der so sehr typisch gegensätzliche Charakter versickern, der die Fluktuierung der gegensätzlichen psychischen Kräfte voraussetzt? *Der energetische Gesichtspunkt ist demgemaess* gerade infolge des in dem Lächerlichen stets gegenwaertigen Gegensatzmerkmals nicht zu vernachlässigen.